

МЕТОДОЛОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ ІНЖЕНЕРНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ

ВІННИЦЯ 1994

§ 2. ПОЛІТИЧНИЙ ІДЕАЛ

В УМОВАХ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Кожна цивілізація спирається на відповідну провідну ідею чи провідний ідеал, котрий, в свою чергу, містить комплекс системотворчих цінностей і норм, що утворюють парадигму цієї цивілізації. Образ життя, форми менталітету, культура соціальної, економічної та політичної організації, філософія, релігія, що домінують в даній цивілізації, визначаються цими цінностями та нормами. Коли ж цей ідеал вичерпує себе, неминує - рано чи пізно - вмирати чи трансформуватися і сама цивілізація. Використовуючи аналогію О.Шпенглера можна сказати, що процес постійної реалізації ідеалу / становлення / рівноцінню життя, а результат цього процесу, чи стане, пов'язано із смертю /68/.

Безперечно, що процес всякого розвитку необхідно оцінювати з врахуванням його природних можливостей та меж. Постійне сходження може мати місце лише при наявності необмежених духовних та матеріальних ресурсів. Якими ж матеріальними і, насамперед, духовними ресурсами володіє людство, щоб рухатись вперед? Така постановка питання викликає інтерес до процесу еволюції ідеалів. Автора статті цікавить більш конкретна проблема - еволюція ідеалу політичного, в основі якого знаходиться питання про владу, бо не підлягає сумніву, що кризу цивілізації, про яку сьогодні так багато говориться, може бути відсунуто завдяки відповідним політичним рішенням, знаходженню відповідного політичного консенсусу на основі спільної ідеї чи ідеалу. Те ж саме стосується і політичного виміру глобальних проблем, котрі в разі їх невирішення, погрожують загибеллю людству.

Вживаючи термін "політичний ідеал", ми, здається не завжди маємо досить чітке уявлення про те, що саме мається на увазі.

А між тим, під політичним ідеалом можна розуміти і форму державного устрою, і форму державного правління, і форму політичного режиму. Цей термін може містити в собі і особу державного діяча, або вихід з певної політичної ситуації тощо. Отже, насамперед, необхідно підкреслити, що поняття "політичний ідеал" досить містке за своїм змістом. Сьогодні, однак, виникає необхідність конкретизувати цей термін, більше того, дати нове визначення його. Необхідність цього обумовлено тим, що на протязі досить тривалого історичного процесу політична думка вводила різноманітні поняття, а історична практика вказувала на необхідність більш поважного ставлення до їх "автономії". Автономічності набули певні форми політичного режиму /авторитарний, тоталітарний, демократичний, ліберальний/, державного правління /монархія, республіка/, державного устрою /унітаризм, федерація, конфедерація/. Досліджено історичну сутність та зміст понять "політична культура", "політичне лідерство" тощо. З'явилися технології здійснення політичної влади в цілому, що самі по собі можуть вважатися ідеальними. Разом з тим, філософсько-політична думка в розробці цих проблем має тривалу традицію, багато понять використовуються як декотрі ідеальні конструкції, істинна суть яких не залишається незмінною і потребує подальшого їх пояснення у наукових дослідженнях. Те ж саме можна говорити відносно терміну "політичний ідеал". Дослідження його еволюції може розкрити можливості для прогнозування подій в соціально-політичній сфері життя, що має суттєве практичне значення.

Треба зазначити, що опубліковано значну кількість праць, в яких питання про ідеал розглядається у різних аспектах, насамперед, в моральному та естетичному. При цьому підкреслювалась особлива значимість та визначне місце політичного ідеалу,

але тільки в структурі ідеалу суспільного. Однак в філософській, соціально-політичній літературі майже відсутні роботи, що спеціально присвячені аналізу категорії "політичний ідеал". Це, можливо, пояснюється тим, що поступальний рух суспільства було ідеологічно спрогнозовано. Було висунуто концепцію так званого "суспільного ідеалу", що поглинав в собі і виступав як ідеал політичний. Все це обумовлювалось, перш за все, наявністю єдиної політичної правлячої партії. Вважалося, що в умовах будівництва комуністичного суспільства функції суспільного ідеалу перейдуть поступово до морального, а потім до інтегративного, універсального за своєю суттю комуністичного ідеалу. Тому в раді праць проблема політичного ідеалу отримала спрощене трактування: її вирішення будувалося, як правило, на структурному підході при ігноруванні історичного. Головна увага прицілювалась дослідженню теоретичної структури сталого ідеалу, а не процесам його відносної самостійної активності. Перевага надавалась функціональному, а не генетичному варіанту дослідження політичного ідеалу.

Вирішуючи проблему сутності політичного ідеалу, треба мати на увазі те, що йде постійний та безперервний процес її еволюції, насамперед, в суспільній свідомості. Який механізм цього процесу? Які визначальні фактори він включає? При відповісті на ці питання ми вимушені викласти своєрідний калейдоскоп найбільш змістовних концепцій, що не пов'язані між собою хронологічною послідовністю, але які розкривають основні компоненти його змісту з врахуванням конкретних сучасних умов.

Почнемо з того, що розробка сучасного політичного ідеалу ведеться на ідейній спадщині, що розвивалась в умовах засядля ортодоксальної ідеології та політичних ідеалів. М.Бер-

дєв, наприклад, звернув увагу на те, що ідея, яка домінує в менталітеті подібних суспільств, викликає маніакальність в переконаннях та цілях людей, а особа за таких умов може втратити почуття реальності і стати жертвою масових психозів. Подібну аналогію М.Бердєєв вбачає і в деяких рисах масової свідомості людей - активних прихильників революційного перетворення суспільства, комуністичного, чи фашистського ідеалу /3 /. Але в даний історичний момент ми не маємо єдиного політичного ідеалу, що поділяє більшість громадян нашої країни. Сьогодні спостерігається різка зміна політичних ідеалів, що супроводжується загостренням екзистенціальних почуттів: жаху, відчаю, надії тощо. Соціологічні дослідження, що проводились в Росії, підтверджують, наприклад, що підтримувало комуністичний ідеал в 1989 році 39% опитуваних, у 1990 році - 15%, а у 1992 - лише 6%.

Головні причини зневіри в ідеали комунізму вітчизні і немає рації більш детально зупинитись на тому, що це відсутність економічних та соціальних успіхів, особливо у порівнянні з західними державами, безмірне зловживання соціалістичними гаслами, невідома раніше інформація про історичне минуле комуністичного будівництва тощо. Як фашистський, так і комуністичний ідеали зовнішню швидко втратили свою актуальність, що власно, і породжує головні питання даної статті.

Які основні риси мають бути притаманні сучасному політичному ідеалу? В якій мірі цей ідеал може бути результатом попередньої еволюції політичних ідеалів? В якій мірі він спирається на сучасний стан політичного життя суспільства?

Дійсно, виникає досить багато питань, відповідей на які виходять далеко за межі даної статті. Але спробуємо хоча б частково дати на них відповідь. Як вихідне для всіх подальших мірку-

вань, дамо спочатку визначення політичного ідеалу: це технологічно конструйована система поглядів та уявлень про найбільш досконалу форму держави, елементи політичної влади та засоби здійснення політичних рішень, що протиставлені існуючій діяльності, віддалені від неї хронологічною відстанню і є кінцевою метою прагнення чи діяльності суспільства в цілому, або певної соціальної групи суспільства, його окремих осіб.

Тепер почнемо з питання про те, в якій мірі політичний ідеал має відображати в собі сучасність. Для того, щоб бути дієвим, він повинен задовольняти потреби найбільш активних і суттєвих суспільних відносин. Будемо виходити з положення, що такі сили, перш за все, треба виявити в сфері матеріального виробництва, як вирішального фактору суспільного прогресу. Стосовно до сучасності, найбільш революційним фактором є автоматизоване технологічне машинне виробництво. Зрозуміло, що під машинною мається на увазі не тільки механічні машинні комплекси, а й комплекси ЕОМ.

Суспільство розвивається технологічно. Чи вірно сьогодні ми сприймаємо такі поняття як "техніка", "технологія"? Це важливо для нас тому, що правильне сприймання цих понять може допомогти уявити деякі риси політичного ідеалу суспільства, що розвивається. Технологізм, технократизм не зводиться сьогодні лише до матеріальної основи існування суспільства. Але осмислити цей факт на філософському рівні недостатньо. В наш час дослідження техніки розгортається в самих різноманітних напрямках. Техніка показала свою фундаментальну роль у бутті людини, сформульовано навіть різні концепції філософії техніки. Однак, в цих роботах можна відмітити невідповідність ЕТ, що містить в собі і технологів, і соціологів техніки. Масштаби розробки явно не

співвідносяться із значимістю предмету дослідження. Крім того, треба зазначити, що філософія почала дослідження феномену техніки досить пізно. Античні концепції "техне" мали на увазі зовсім не техніку, точніше, не зовсім техніку в нашому повсякденному розумінні, а мистецтво виробництва речей, що знаходять своє відображення в знаннях, котрі наслідують природу і виступають як застережся для розуміння змін в цій природі. Тому дослідження еволюції політичного ідеалу ні в якому разі не зводиться до якогось певного значення саме інженерної діяльності і розвитку техніки, але ігнорувати цей факт не можна.

Елементи технологічних знань ми зустрічаємо в стародавніх трактатах і не тільки інженерного змісту, наприклад, в філософсько-політичній роботі Платона "Держава". Але, мабуть, найбільш повне уявлення про суть техніки подає нам відомий іспанський філософ Ортега-і-Гасет Х. В своїй книзі "Роздуми про техніку" він пише, що мета техніки – перетворення обставин, що веде до значного скорочення волі випадку, зменшенню потреб та зусиль, з якими пов'язане їх здоволення. І далі: "Є своєрідна легкість, з якою певний винахід чи устрій, що служить для конкретної мети, розповсюджується на інші сфери, отримує нове застосування. Приблизно те ж саме можна сказати про Тиртея, смішного старого військкерівника, котрого афіняни позичили громадянам Спарти. Кульгавий, стверий складач елегій в архаїчному стилі, він був постійним предметом посмішок та знущаль з боку афіньської молоді. Але тільки він прибув до Спарти, як її громадяни почали отримувати одну перемогу за іншою. Чому? Тому, що спартанці почали використовувати в бойовій техніці одне невеличке технічне вдосконалення. Елегії Тиртея було написано відповідним стародавнім розміром, котрий відрізнявся талон

чіткістю та ритмічністю, що допомагав спартанській фаланзі йти точно в ногу і палляти ворога в могутньому пориві. Таким чином поетична техніка перетворилась в могутній творчий фактор військово-технічного мистецтва" /11/.

Те ж саме стосується в етимологічному плані сутності слова "технологія". Цей термін прийнято ототожнювати з методами обробки сировини та матеріалів, засобами перетворення енергії та інформації, а також для визначення відповідних "знань про техніку", що відображено в різноманітних інструкціях та кресленнях, правилах експлуатації механізмів, тощо. Але вже Дж.Гелбрейт визначає технологію як "систематизоване застосування наукового, чи інакше організованого знання для рішення практичних завдань" /21/. Це вже більш широке визначення дозволяє вмістити в поняття "технологія" не тільки процеси, що проходять у промисловому виробництві, але й в сфері пуховній. Технологію називають сьогодні "четвертою універсальною культурою". Вона включає в себе інтелектуальну переробку технічно значущих якостей та здібностей. Її потрібно досліджувати у гармонійному зв'язку з суспільним виробництвом, з розвитком людини, її ідеалів, духовно-практичним і пізнавальним засвоєнням світу /58/.

Таким чином, технологію, як науку про засоби / в широкому розумінні цього слова/ можна трактувати і як науку про один з таких засобів - про систематизоване застосування наукових та інших знань для організаційно-керівницьких цілей.

Яке відношення це має до проблеми формування політичного ідеалу? Втім-то і справа, що центральним елементом будь-якого політичного ідеалу є питання про політичну владу. Не вдаючись в суть цієї важливої теми, ми повинні звернути увагу, насампе-

ред, на ту обставину, що політична влада для підтримки свого існування потребує такого набору політичних технологій, котрі сприяють її утриманню. Тому вже давно увійшов в дійсність і зовсім не ріже слух / принаймні, представникам суспільних наук/ вираз "технологія здійснення політичної влади". Чи має вона право на існування? Це, по суті, вже давно показано часом. А між тим, політичний ідеал - це один з найбільш яскравих проявлень технології здійснення політичної влади! Його не зафіксовано в жодному правовому документі чи законі, він завжди існував і буде існувати як романтична мрія про бажане майбутнє. "Робінзоналізм" /різновид проектного мислення/ завжди буде важливим його атрибутом, як і елемент пропаганди в будь-якому суспільстві. Ми стверджуємо, що політичний ідеал формується в нашій свідомості. Але що його формує? Ми знову виходимо на лінії того "хибного кола", котрий приводить нас в ту ж саму точку: політичний ідеал і сам формується технологічно, за допомогою витончених технологій здійснення політичної влади. Можна говорити про так звані "чисті" технології політичної влади: діяльність груп тиску, насалження стереотипів мислення тощо. Але мова про більш витончені речі - про духовний та психологічний стан людини, котрий, кінець-кінцем, може привести до вироблення певного /навіть бажаного/ політичного ідеалу.

Таким чином, в умовах суспільства, що розвивається, технологічно здійснюється і своєрідне формування та розвиток політичного ідеалу, як прояву технології соціальної. Що ми повинні розуміти під соціальною технологією? К.Лопшер вважає, що ми в суспільстві фактично постійно експериментуємо: "зведення нового виду страхування життя, нового виду калогообкладання, нової реформи кримінального покарання - все це соціальні експе-

рменти, котрі впливають на все суспільство, не змінюючи його як цілого. Головним тут є те, що вимоги експерименту повинні бути максимально технологічними, наприклад, необхідно добитися можливості повторення процесів, що ймовірно, не може відноситися до революційних процесів" /67/.

Технологічне формування політичного ідеалу ми можемо віднести, так би мовити, до "суб"єктивних здібностей постіндустріального суспільства, котрих не можна не враховувати. Між тим, існують і об"єктивні чинники, що безпосередньо будуть формувати політичний ідеал сучасного суспільства. Це твердження базується на певних тенденціях його розвитку, що знайшло відображення в науково-теоретичних розробках.

За сучасних умов не викликає сумніву, що економічні можливості, технічний та виробничий потенціали суспільства такі, що ввімкнувши їх на повну силу, можна вдовольнити всі матеріальні потреби людей. Можливо уявити, що недолік такого проекту криється у поганій системі розподілу: її побудовано так, що високорозвинені держави перевиробляють та знищують залишки продуктів, а слаборозвинені держави не можуть досягти навіть того щаблю, щоб встановити рівність. Головний фактор, на наш погляд, в тому, що окрім нерозвинутості організації, неспігготовлено духовний світ людини, його моральних потреб. Вони мають в основі принципи, що містить іудаїзм, пріоритету індивідуальних потреб не тільки над національними, але й над загальнолюдськими.

Блажений Августин в свій час бачив головну помилку дохристиянської філософії в тому, що вона піліймала владу розуму як найвищу силу людини. Однак, західна іудеохристиянська інтелектуальна традиція не послідувала його застереженням. Посту-

пово, особливо з затвердженням наукової критики Біблії та важливих християнських догматів, у всіх сферах життя отримав перемогу раціоналістичний тип мислення та раціоналістичний підхід до головних питань людського існування. Але при цьому виявилось, що за науковим та пов"язаним з ним економічним і соціальним прогресом постійно йшли явища регресу. Наприклад, за думкою багатьох дослідників, тоталітаризм є феноменом ХХ сторіччя, його породжено науково-технічними досягненнями цього сторіччя та викликаними ними до життя формами ментальності /81/.

Якщо зважати таку точку зору вірно, то у І8-му сторіччі не можна було уявити такі аберації ХХ сторіччя, як, скажімо, нацизм. Успіхи науково-технічного прогресу ХХ сторіччя зробили можливим відкриття атомної, а потім і водневї бомби, що стала загрозою самому існуванню людства.

Модернізація технічна, таким чином, має безпосередній зв"язок з модернізацією політичною. Звілси зрозуміло суперечки, що виникають в історичній, філософській, політичних науках з приводу того, яка форма державного правління, політичного режиму є найкращою та більш-менш постійним соціальним явищем, чи слід говорити про різні прояви політичного режиму та форм державного устрою в різні епохи?

Тут ми підходимо до того, що сучасний рівень розвитку інженерної діяльності об"єктивно створив базу для того, щоб практично реалізувати принципово нові ідеали гуманізму і не тільки гуманізму: створено матеріальні умови для того, щоб зняти всі глобальні проблеми, але технічно ці умови не спрацьовують. Наприклад, щоб звільнити від бруду басейн Дніпра, треба вичистити малі ріки, що впадають в нього. А їх довжина наймовірнїю більша, ніж самого Дніпра. Психологія ж сільського

жителя, що спокон віку скидав в цю річку все, що завгодно, змінити досить важко. Це потребує зміни психології всієї нації, моралі нації, гуманізму нації.

Ми так часто вживаємо поняття "гуманізм", що і без досконалого доказу в даній статті зрозуміло, що він буде важливим елементом політичного ідеалу постіндустріального суспільства, але в цьому відношенні потребує уточнення. Така корекція набуває значення не тільки як актуальна теоретична проблема, але і як практичне завдання.

Йдеться про те, що ми маємо усвідомити та передбачити у політичному ідеалі постіндустріального суспільства історично нову форму гуманізму, яку умовно можна назвати екологічним гуманізмом. Екологічний гуманізм з науково-методологічної точки зору дасть змогу усунути односторонню протилежність технократичних та антропоцентричних світоглядних основ "абстрактної людини" і утвердити сприйняття буття людини в світі єдності і гармонії з природою. Звідси випливає необхідність переглянути існуючу ієрархію ціннісних уподобань. Спроба такого перегляду була здійснена в концепції так званих "постматеріальних цінностей", яку було сформульовано в 70-ті роки.

Але вона занадто вражає своїм раціоналізмом та сутнісним матеріалізмом. Зрозуміло, що мова тут йде лише про теорію та думки, а не про сферу конкретних досліджень в конкретних областях суспільствознавства, тому вона органічно не пов'язана з політичним життям сьогодення /13/. Останнє неможливо без включення в нього екологічного фактору. В політичному ж ідеалі вирішення екологічної проблеми повинно бути включено в якості необхідного компоненту.

Крім того, цікаво те, що в усьому процесі еволюції полі-

тичного ідеалу, стосовно минулого, неможливо знайти екологічного фактору, бо він не мав об'єктивних основ для свого існування. Відносно ж сучасного етапу розвитку суспільства, немає, скажімо, жодної програми кандидата на який-небудь власний пост, програми майже жодної партії, щоб екологічний фактор не було висунуто в якості досить суттєвого. Реальне політичне життя вже сьогодні потребує включення в розробку політичного ідеалу рішення цієї проблеми, хоча потребують свого рішення і інші проблеми глобального характеру. Ментальні установки екологічного гуманізму, таким чином, орієнтують на усунення соціо-екологічних суперечностей шляхом вдосконалення їх головного виховання – самої людини, особливо в моральному, культурному відношенні; зумовляють потребу формування екологічного світогляду, екологічних цінностей і природозберігаючої структури споживання. Цей тип гуманізму в політичному ідеалі повинен протидіяти ще можливим поширеним технократичним рішенням, які спрощують, або лише як інженерно-технічне уявляють собі завдання подолання екологічної кризи. Кінець-кітцем, як уявляється, саме проблема нового гуманізму викликає радикальну перебудову духовного світу суспільства, а вже як наслідок, вона понесе за собою і інші ідеали: добра, виховання, освіти тощо.

На цьому ми закінчили розгляд питання про те, в якій мірі політичний ідеал пов'язаний з сучасністю. Перейдемо до розгляду іншого питання нашої статті: в якій мірі політичний ідеал сучасності може бути пов'язаний з історичною еволюцією? Сама можливість такого зв'язку є проблематичною. Скажімо, К.Поппер в своїй роботі "Злиденність історизму" стверджує, що віра в історичну необхідність є явним забобоном /42/, тобто заперечується сама можливість закономірного характеру

еволюції і використання її результатів для розуміння сучасності. З нашої точки зору, ігнорування історичного досвіду та заперечення історичних закономірностей необґрунтовано.

Як можна спростити таке заперечення? Для цього треба повернутись до ідеї великої античності про те, що життєвий цикл народження, цвітіння, вності, старості та смерті стосується не тільки індивідуальних тварин та рослин, але також і суспільства, суспільної свідомості та ідеалів. Це стародавнє вчення було застосоване ще Платоном, котрий змальовував цикли Великого року в "Державі", виходячи з увлчення про те, що ми живемо в епоху виродження. Він застосовував це вчення у "Законах" до Перської держави і до еволюції грецьких міст.

До цієї ідеї звертались Макиавелі, Віко, Шпенглер і Тойнбі. Останній, наприклад, висловив наступні погляди: "Цивілізації є не статичними умовами суспільства, а динамічними рухами еволюційного типу. Вони не можуть перебувати в нерухомості, не здатні змінити напрямлення свого руху, не порушивши свого особистого закону /60/.

Дійсно, історія може інколи повторюватися в деяких відношеннях і паралель між певними типами історичних подій, такими, наприклад, як виникнення тираній в Стародавній Греції та в Новітній час, може бути зразковим для дослідника проблем еволюції політичного ідеалу. Однак, ясна річ, що всі ці приклади повторень вбирають в себе і суттєво відрізняють обставини, що досить сильно впливають на подальший розвиток. Тому ми не можемо стверджувати, що "квазіповторення" історичного розвитку, ідей та політичних ідеалів будуть продовжуватися згідно його прототипу.

Інша справа, що значення цієї закономірності не слід аб-

солотизувати, особливо стосовно політичного ідеалу, якій по своїй суті звернений не в минуле і не в конкретику сучасності, а скоріше – в конкретику майбутнього. Ця конкретика обумовлена тим, що ідеал найбільш яскравими своїми рисами повинен відображати те, чого не було і чого немає, вклучати в себе елементи фантазії, відригу від дійсності, образності, але на основі розумності історії.

Зрозуміло, що історія не може бути в такій мірі детермінованою, щоб жорстко пов'язувати ритми подій. З другого боку, необхідно враховувати, що футурологія / наука про майбутнє/ завдяки починає дослідження з готових результатів, а їх детермінізм вже очищено від ймовірності самим розвитком. Ймовірність тут втрачає свою природу /онтологічну/ форму і набуває форми пізнавальної /гносеологічної/. Ми завдяки міркуємо ймовірно і альтернативно, коли не знаємо: в достатній мірі чи ні враховано систему подій. В результаті цього можна отримати сценарій майбутніх подій, що ймовірний не з кількісної сторони, а з якісної. Таким чином, цілком можлива якась циклічність у виникненні того чи іншого політичного ідеалу, що може проявлятися відносно в різноманітності історичних подій.

Якщо, виходячи з цього, ми не можемо в цілому передбачити політичний ідеал майбутнього суспільства, то принаймні, деякі чинники, що впливають на його формування, і деякі важливі елементи політичного ідеалу майбутнього ми передбачити здатні. Власне кажучи, те, що визначалось вистежити як політичний ідеал сучасності, є ніщо інше, як передбачення майбутнього, а вже по своїй суті ідеал є ніщо інше як гіпотеза на сучасності знання про майбутнє.